

EEN EEUWIGE JEUGD

Constanten en vernieuwingen binnen de Nederlandse sociologie¹

In de zomer van 2005 zal een door de KNAW ingestelde commissie rapport uitbrengen van haar verkenning van de toekomst van de Nederlandse sociologie. Godfried Engbersen, de voorzitter van deze commissie, gaat in op de inhoudelijke vernieuwingen die noodzakelijk zijn voor een 'sociologie die ertoe doet'.

Inleiding

Begin jaren negentig werd de afdeling Sociologie van de Yale universiteit bedreigd met opheffing, dan wel halvering. De crisissituatie gaf aanleiding tot mobilisatie van spraakmakende sociologen op een vijfdaagse conferentie waar onder andere papers werden gepresenteerd door Daniel Bell, Robert K. Merton, Neil J. Smelser, Charles Tilly en William Julius Wilson (zie de door Erikson (1997) geredigeerde bundel *Sociological Visions*). De dreiging van opheffing werd afgewend en sindsdien is de positie van de sociologie op deze universiteit zelfs versterkt. Deze Amerikaanse casus kan met diverse Amerikaanse en Europese voorbeelden worden aangevuld. Ook in Nederland kwam de positie van de sociologie in de jaren tachtig en negentig in het gedrang. Studentenaantallen liepen terug en opleidingen werden opgeheven. Zelf heb ik nog de opheffing mogen meemaken van de Leidse sociologieopleiding waaraan gerenommeerde sociologen als Lammers, Laeyendecker en Schuyt, en eerder Van Heek en Beerling, verbonden waren. De zorgelijke situatie van de sociologie leidde er toe dat de Sociaal-wetenschappelijke Raad (SWR) van de KNAW in 2001 een werkconferentie organiseerde waarvoor diverse Nederlandse sociologen waren uitgenodigd.

In die werkconferentie is met name op drie bedreigingen voor de sociologie gewezen. Ten eerste de opkomst en ontwikkeling van andere disciplines die deels zijn voortgekomen uit de sociologie. Ten tweede de afnemende populariteit van de sociologieopleiding in de jaren tachtig en negentig, en, ten derde, de ongunstige beeldvorming over de sociologie. Het zijn thema's die overigens al

eerder onderwerp van discussie waren binnen de internationale sociologie (Dahrendorf 1995, Smelser 1997, Boudon 2002). Het meest vergaande standpunt werd ingenomen door Horowitz (1993) die sprak van een *decomposition* van de sociologie. Deze fragmentering zou het resultaat zijn van het ontstaan van een sterk ideologisch geladen politiek correcte sociologie en van de uittocht van sociologen naar (deels nieuwe) empirisch georiënteerde disciplines waarin wetenschap en beleid en bestuur meer met elkaar zijn verweven (bestuurskunde, bedrijfskunde, criminologie, stadsplanologie, demografie etc.). Onder invloed van deze trends zou de sociologie zijn versplinterd en als wetenschappelijke discipline zijn verzwakt (zie ook Boudon 2002 en Goldthorpe 2004).

Vergelijkbare waarnemingen lagen ten grondslag aan het initiatief van de de swr om een verkenning over de toekomst van de sociologie te entameren. Dit initiatief is opgepakt door de Nederlandse sociologie en er is inmiddels een Verkenningcommissie Sociologie aan het werk. Voor de zomer 2005 zal zij haar eindadvies publiceren. Deze verkenning is breed ondersteund door vakgenoten binnen de sociologie. Die gezamenlijke bereidheid en inspanning om te komen tot een verkenning sociologie, heeft sterk te maken gehad met een gedeeld besef dat de problematische beeldvorming over de sociologie onvoldoende recht doet aan de wetenschappelijke en maatschappelijke prestaties in de afgelopen 25 jaar. Er wordt meer gepromoveerd en meer internationaal gepubliceerd. Afgestudeerde sociologen hebben geen moeite een passende werkkring te vinden en de populariteit van het vak onder studenten is sinds de millenniumwisseling weer stijgende. Ook in het politieke en publieke debat, of het nu gaat over immigratie en integratie of over waarden en normen, spelen sociologische inzichten een duidelijke rol.

In de verkenning over de toekomst van de sociologie wordt aan veel zaken aandacht besteed: aan het sociologieonderwijs, aan institutionele voorwaarden voor onderzoek, aan Engels en Nederlands als wetenschapstaal en aan de maatschappelijke betekenis van sociologische kennis. In dit artikel staat vooral de inhoudelijke vernieuwing van de sociologie centraal. Maar voordat ik het daarover zal hebben, wil ik eerst stilstaan bij verschillende constanten in de sociologie die sterk bepalend zullen zijn voor haar toekomst. Ten slotte zal ik aan het einde van mijn analyse ook kort ingaan op de vraag naar de maatschappelijke betekenis van de sociologie.

Constanten in de sociologie

Willem Schinkel (2004) heeft in een workshop die in het kader van de toekomstverkenning voor de sociologie is georganiseerd de stelling geponeerd dat het wezen van de sociologie verbonden is met haar *eeuwige jeugdigheid*. Een sociologie die niet voortdurend vernieuwt, is niet wezenlijk sociologie. Schinkel citeert daarbij Max Weber:

Er bestaan wetenschappen waaraan een eeuwige jeugdigheid is gegund; dat zijn alle *historische* wetenschappen, al die wetenschappen die uit de eeuwige voortgaande cultuurstroom voortdurend nieuwe probleemstellingen toegevoerd krijgen. Bij die wetenschappen ligt de vergankelijkheid van *alle*, maar tegelijkertijd de onvermijdelijkheid van steeds *nieuwe* ideaaltypische constructies in het wezen van hun taak (Weber, 1988: 206, vertaling ws).

De permanente veranderingen van het object van de sociologie maken dat sociologische kennis immer contextgebonden is en staan voorspellende theorie in de weg. Hierin onderscheidt de sociologie zich van de natuurwetenschappen.²

Naast de constante van de eeuwige jeugd zijn er drie andere constanten in de sociologie aan te wijzen. Een eerste constante is die van *theoretisch en methodisch pluralisme*. Het ontbreken van een eenheid aan kennis zal immer aanleiding geven tot identiteitsproblemen en tot kritiek van buiten het eigen vakgebied. Maar dit pluralisme vormt geen probleem voor de toekomst van de sociologie. Giddens (1996: 5) merkt terecht op:

Sociology isn't to the same degree in the thrall of a single conceptual system (in vergelijking met de neo-klassieke economie, GE). However, this surely should be seen more as a strength than a weakness. I don't believe such diversity has produced complete disarray, but instead gives voice to the pluralism that must exist when one studies something as complex and controversial as human behaviour and institutions.

Aan deze stelling kan overigens worden toegevoegd dat het theoretisch pluralisme in de sociologie *begrensd* is. Die begrensde pluraliteit kan op diverse manieren worden geduid. Ik noem er slechts twee. Ten eerste kan, in navolging van Randall Collins (1994), worden gewezen op vier sociologische tradities die in de afgelopen 200 tot 300 jaar zijn uitgekristalliseerd: de conflictraditie, de Durkheimiaanse traditie, de interactionistische traditie en, ten slotte, de utilitaire traditie. Deze tradities kennen eigen tijdschriften en worden in elk Angelsaksisch handboek beschreven. Ten tweede kan een onderscheid worden gemaakt tussen drie praktijken of perspectieven van sociologiebeoefening: *sociologie als science* (een empirisch-analytische sociologie), *sociologie als kunst* (een meer interpretatieve sociologie geïnspireerd op de geesteswetenschappen) en een *beleidssociologie* (die zich richt op de analyse van maatschappelijke vraagstukken in relatie tot beleidsinterventies).³ De toekomst van de sociologie zal sterk worden bepaald door deze sociologische tradities en perspectieven.⁴ Sociologie heeft zich nooit willen opsluiten in één theoretisch paradigma of in één specifieke vorm van sociologiebeoefening. Dat heeft een grote mate van intellectuele rijkdom opgeleverd. Erikson wijst er in dit verband op dat het intellectuele centrum van de sociologie niet zozeer gevormd

wordt door een eenheid van methoden en theorieën, maar eerder door rivaliserende gravitatiekrachten die de verschillende perspectieven op het centrum uitoefenen. Hij voegt daar aan toe:

The field is at once artistic, humanistic, and scientific, and the fact that these ways of viewing social life are often inconsistent only gives our enterprise a special vibrancy (Erikson 1997: 11).

Een tweede constante van de sociologie is dat er ook een aantal hoofdvragen van de sociologie is uitgekristalliseerd. Daarbij gaat het om vragen van (1) sociale coördinatie en sociale cohesie; (2) sociale ongelijkheid en verdeling; (3) rationalisering en modernisering en (4) identiteitsvorming.⁵ Eenvoudiger geformuleerd gaat het om fundamentele vragen naar ‘wat ons bindt’, ‘wat ons scheidt’ en ‘wie we zijn’ (Komter 2004). Deze hoofdvragen hebben in de ontwikkeling van de sociologie niet aan betekenis ingeboet. Men kan zelfs betogen dat deze vragen aan belang hebben gewonnen onder invloed van ingrijpende maatschappelijke processen van globalisering en individualisering (Hooghe 2004). De hoofdvragen van de sociologie mogen echter tijdloos en universeel zijn, de wetenschappelijke antwoorden daarop zijn tijd- en plaatsgebonden en dienen als gevolg van maatschappelijke veranderingen steeds opnieuw te worden herzien en geherformuleerd.

Een derde constante van de sociologie betreft de inherente spanningsrelatie tussen sociologie en *common sense* en tussen sociologie en politiek. Al vele malen is gewezen op het fenomeen van succes als bedreiging (Laeyendecker 1986; De Swaan 1985; Wrong 1990; Gitlin 2000). De samenleving is deels gesociologiseerd. Mensen interpreteren hun ervaringen mede vanuit diffuse sociologische gezichtspunten. Deze trivialisering van sociologische kennis heeft het onderscheid tussen sociologen en leken doen vervagen. Omdat iedereen een beetje socioloog geworden is en ervaring heeft met veel van de onderwerpen die de sociologie bestudeert, zal sociologische kennis altijd worden betwist. De bestuurskundige Paul ‘t Hart (geciteerd in Dicke 2003: 71-73) merkte daarover recentelijk het volgende op tegen zijn vakgenoten:

Bestuurskunde moet er voor waken niet ten onder te gaan aan het eigen succes, zoals sociologie dat in de jaren zestig en zeventig overkwam. Veel sociologen kwamen toen op sleutelposities in het bestuur en de journalistiek. Zij hebben ertoe bijgedragen dat sociologische termen algemeen werden en velen zich vervolgens afvroegen of sociologie wetenschappelijk nog wel iets toevoegde.

Juist omdat het terrein van de sociologie nabij is aan de *common sense*, is de behoefte van de sociologie zich daarvan af te bakenen veel sterker dan bij wetenschappen waar dit probleem nimmer (biologie en fysica) of minder speelt (antropologie en psychologie) (Engbersen 1991). Zygmunt Bauman

(1990) heeft vier onderscheidende kenmerken genoemd voor de demarcatie van de sociologie ten opzichte van de *common sense*: (1) het bestaan van rigoureuze regels van verantwoorde argumentatie, (2) het vermogen een veelheid van sociale werelden te kennen en te vergelijken, (3) het verklaren van menselijk gedrag middels een analyse van het web van afhankelijkheden waarin mensen zijn ingebed en, ten slotte, (4) het vermogen bekende en vanzelfsprekende zaken ter discussie te stellen en in een nieuw daglicht te plaatsen. In deze vier elementen, die in feite een soort operationalisering zijn van de sociologische verbeeldingskracht, ligt tegelijkertijd het eigenwijze van de sociologie (met name het derde punt). In deze tijd van individualisering en uitvergroting van ego's hebben burgers vaak moeite met de socioloog die de allerindividueelste expressie van individuen als het gaat om partnerkeuze, humor of zelfmoord herleidt tot collectieve patronen. De socioloog lijkt daarmee het unieke en de individuele vrijheid van mensen af te pakken. Pierre Bourdieu (1998: ix) merkte in dit verband ooit streng op 'sociologische analyse doet geen concessies aan Narcisme'. Het beroemde akkoord van Wassenaar uit 1982 wordt derhalve door sociologen niet verklaard uit de individuele prestaties van de toenmalige premier Lubbers of de toenmalige vakbondsleider Kok, maar uit de instituties van de Nederlandse overlegeconomie (Visser en Hemerijck 1997).

Naast de spanningsrelatie tussen sociologie en *common sense* is er een spanningsrelatie tussen sociologie en politiek. Over die relatie is heel veel te zeggen, maar ik pik er nu slechts één element uit. In de Nederlandse sociologie is een praktijk gegroeid waarbij sociologen een rol spelen in de sfeer van advisering, evaluatie van onderzoek en aandragen van informatie ten behoeve van beleidsvorming. Het is een rol waartoe wij overigens door Colleges van Bestuur, politici en NWO steeds meer worden gestimuleerd. Tegelijkertijd geeft een dergelijke sociologische praktijk immer aanleiding tot kritiek, zowel van binnen als van buiten de sociologie. De meningsvorming rond het Nederlandse minderhedenbeleid is daar een voorbeeld van. Sociologen zouden volgens critici beleidsmakers naar de mond hebben gepraat en politiek vooringenomen onderzoek hebben verricht (Sommers 2002). Mijn eigen standpunt in dezen is – en ik ga direct voorbij aan evident slecht beleidsonderzoek – dat diegenen die deze kritiek formuleren de definitiemacht van de sociologie sterk overschatten en te weinig oog hebben voor de relatie tussen politiek en wetenschap. In de maatschappelijke praktijk vindt veelal een transformatie van kennis plaats, waarbij media en belangengroepen zich selectief meester maken van brokstukken sociologische kennis (Snel 1996; Gabriëls 2001). Dit transformatieproces waarbij wetenschappelijke studies vooral worden beoordeeld op grond van niet-wetenschappelijke beginselen, zoals nieuwswaarde en politieke waarde, kan afbreuk doen aan de sociologie, maar de sociologie zelf kan daar moeilijk verantwoordelijk voor worden gehouden.

Een eerste *tussenconclusie* kan worden getrokken. Als we nadenken over de toekomst van de sociologie is het van belang te benadrukken dat (1) theoretisch

en methodisch pluralisme daar deel van uit zal maken, (2) dat er verschillende praktijken van sociologiebeoefening zullen bestaan, (3) dat de hoofdvragen van de sociologie richtinggevend zullen blijven voor het onderzoek en (4) dat er een inherente spanningsrelatie zal blijven bestaan tussen de sociologie enerzijds en politiek en *common sense* anderzijds.

Vernieuwingen in de sociologie

Max Weber dichtte de sociologie een eeuwige jeugd toe. Het is echter de vraag in hoeverre de sociologie in staat is zichzelf voortdurend te vernieuwen. Sommige auteurs zijn van mening dat de sociologie zich te veel heeft afgewend van de samenleving en is blijven vasthouden aan verouderde theorie- en begripsvorming. Dit punt is onder andere naar voren gebracht door Esping-Andersen (2000) die van mening is dat te vaak met allerlei standaardbegrippen wordt gewerkt, zoals bureaucratie, familie en sociale klasse, waarvan de betekenis in tijd en ruimte lijkt te zijn bevroren.⁶

Gemotiveerd door de recente millenniumwisseling hebben diverse sociologen geprobeerd om antwoord te geven op de vraag naar de noodzaak van theoretische vernieuwing (Tomasi 2001). Een eerste antwoord kwam van Randall Collins.⁷ De sociologie hoeft naar zijn mening geen nieuwe start te maken. De grote negentiende-eeuwse Europese sociologen waren in de unieke positie om in hun directe nabijheid belangrijke sociaal-economische en politieke transformaties te analyseren. En deze transformaties zijn nu over de gehele wereld verspreid. De wereld van het tijdperk van Karl Marx tot Marcel Mauss is nu de wereld van iedereen geworden. En dat maakt dat de grote lijnen van sociologische theorievorming, met de nodige revisie, centraal blijven staan om de toekomst te begrijpen: theorievorming over kapitalisme, bureaucratie, massabewegingen en staatsmacht (Collins 1999: 29).

Een tweede antwoord werd gegeven door Saskia Sassen (2000: 144), die naam heeft gemaakt met haar studies over mondialisering en de rol daarin van wereldsteden. Zij wees op het ironische fenomeen dat oude sociologische vragen over de betekenis van lokaliteit en oude onderzoeksmethoden (in het bijzonder de etnografie) van de Amerikaanse Chicago School een hernieuwde relevantie krijgen in het huidige tijdperk van mondialisering en telecommunicatie. Met andere woorden: om nieuwe fenomenen te duiden worden oude vragen en onderzoeksstrategieën weer relevant. Zij voegde daar overigens wel aan toe dat de oude categorieën van analyse niet afdoende zijn. Dat zien we dan ook duidelijk terug in haar eigen werk waarin zij met behulp van de sociale geografie en de economie een reeks van nieuwe begrippen heeft geformuleerd.

Dit laatste brengt ons op een derde antwoord dat door veel vooraanstaande sociologen is geformuleerd, namelijk de noodzaak tot theoretische en conceptuele vernieuwing. Dit antwoord is het meest pregnant onder woorden ge-

bracht door Ulrich Beck (2000). In zijn millenniumlezing voor het *British Journal of Sociology* stelde hij dat de basiseenheden van sociologische analyse, zoals familie, klasse, macht en de natiestaat, *zombiecategorieën* zijn geworden: lege begrippen die na hun dood in de sociologie zijn blijven voortleven. Beck meent dat er nieuwe begrippen nodig zijn om de grote veranderingen die we nu doormaken als gevolg van individualisering en mondialisering te begrijpen. De oude begrippen zijn leeg geworden, vooral omdat het nationale perspectief waarin ze zijn groot geworden, aan het wegvallen is:

(...) normal sociology categories are becoming *zombie* categories, empty terms in the Kantian sense. Zombie categories are the living-dead categories, which blind sociology to the rapidly changing realities inside the nations state containers and outside as well (...) We need descriptions and descriptive categories for economic flows and social networks of people and groups who live transnationally (Beck 2001: 186-196).

Beck spreekt van de noodzaak van een kosmopolitische of transnationale wending. Dat betekent overigens niet dat alle sociologen zich moeten gaan bezighouden met het wereldsysteem of met het wereldcultuurstelsel. Het betekent ook niet dat nationale instituties niet meer van belang zijn, vaak is het tegendeel het geval. Mondialisering roept nationale en lokale tegenkrachten en reacties op. Maar het transnationale is een inherent onderdeel geworden van het nationale of het lokale,⁸ vandaar Beck's aanmoediging om ook lokale gemeenschappen te bestuderen of huishoudens van in West-Europa verblijvende transnationale families. Moderne burgers hebben immers, om een ander beeld van Beck (2004: 147) te gebruiken, zowel wortels als vleugels. Hun sociale leven kenmerkt zich door lokale en transnationale activiteiten en identificaties, dat wil zeggen activiteiten en identificaties die zowel lokaal gebonden zijn als landgrensoverschrijdend zijn. Om de gevolgen daarvan voor integratie, ongelijkheid, burgerschap, solidariteit en identiteit te doordenken, zou een kosmopolitische methodologie nodig zijn.

De inzichten van Beck kunnen gemakkelijk worden aangevuld met die van andere auteurs die zich op vergelijkbare wijze hebben geuit (Bauman, Castells, Coleman, Touraine). Wie dit werk tot zich neemt, stuit op een reeks van nieuwe begrippen. Daarvan noem ik er één, en dat is het begrip netwerk. Veel sociologen hebben het niet meer in de eerste plaats over buurten, sociale bewegingen, samenlevingen, organisaties of verenigingen, maar over netwerken. Het begrip netwerk lijkt te zijn uitgegroeid tot de centrale *trope* van de moderne sociologie.⁹ Wie op 18 april 2004 het begrip *society* intypte in de zoekmachine Google kreeg 69 miljoen hits. Wie het begrip *network* intypte kreeg daarentegen 140 miljoen hits. Het is een aanvechtbare illustratie van *Sociology Beyond Societies* (2000) van John Urry. Het samengestelde begrip netwerksamenleving leverde overigens bijna 6 miljoen hits op.

Het vraagstuk van theoretische vernieuwing in de sociologie laat overigens ook zien dat vernieuwingen niet alleen voortvloeien uit externe maatschappelijke veranderingen die tot nieuwe vragen aanleiding geven, maar ook uit nieuwe verbindingen die worden aangegaan tussen sociologische tradities en tussen verschillende disciplines. Collins (1994: 293-295) heeft in zijn eerdere werk over vier sociologische tradities de typisch Hollandse beeldspraak gebruikt van een rivierenlandschap. Men kan zich de vier tradities voorstellen als rivieren met een onderscheiden kleur water die soms een nauwe en dan weer een brede stroom kennen, zich soms afsplitsen en vertakken, en zich dan weer met elkaar vermengen waardoor anders gekleurde sociologische stromingen ontstaan. Vooral door menging ontstaat vernieuwing en vooruitgang (Engbersen 2002).¹⁰ Kijken we naar de sociologie dan zien we dat in de voorbije decennia vruchtbare mengingen zijn ontstaan tussen verschillende sociologische tradities (bijvoorbeeld tussen *rational choice* en de meer institutionele benaderingen in de sociologie) en tussen sociologie en disciplines als economie, antropologie, politicologie, psychologie, geschiedenis en wiskunde. De toekomst van de sociologie is er daarom ook een van interdisciplinariteit, maar niet een van bureaucratische opgelegde interdisciplinariteit. Het is een interdisciplinariteit die van onderop ontstaat als onderzoekers de raadsels van het samenleven proberen op te lossen.¹¹

Een *tweede tussenconclusie* kan worden getrokken. De eerste is dat (1) sommige theoretische lijnen in de sociologie nog steeds relevant zijn, dat (2) andere een hernieuwde actualiteit kunnen krijgen, maar dat (3) hedendaagse transformaties ook om nieuwe theorie- en begripsvorming vragen; dat (4) theoretische en methodologische vernieuwingen niet zelden ontstaan door menging met andere tradities en disciplines en (5) dat vooruitgang van kennis geen simpel cumulatief en lineair proces is. Ook is duidelijk dat de socioloog geen moderne Proteus-figuur is die net als de Griekse zeegod in allerlei nieuwe gedaanten kan veranderen. Er is een divers geheel van kennis en methoden opgebouwd, waaruit geput kan worden. Dat geldt overigens ook voor het sociologische begrippenapparaat. Het is opvallend om te zien dat een auteur als Beck geen voorstander is van het uitvinden van een geheel nieuw sociologisch vocabulaire, maar van het hercoderen en herdefiniëren van het eigen begripkader, bijvoorbeeld als het gaat om begrippen als staat, macht en familie (Beck 2004: 152-153). Een eigentijdse bijstelling van begrippen kan voorkomen dat zij uitgroeien tot zombiecategorieën.

Balans van de Nederlandse sociologie

Wat zegt deze lange aanloop nu over de stand van zaken in de Nederlandse sociologie? Ik beantwoord deze vraag met een vijftal observaties. Een eerste observatie is dat pluraliteit en scholenstrijd geen probleem is. Die scholen-

strijd in de sociologie heeft op zichzelf nuttige effecten gehad (De Haan 1994; Van El 2002). Uit de concurrentie zijn twee productieve wijzen van sociologiebeoefening voortgekomen. De scholenstrijd lijkt echter aan productiviteit te hebben verloren en lijkt overigens ook achter de rug.

Een tweede observatie is dat er in de voorbije decennia vruchtbare verbindingen zijn ontstaan tussen de theoretische oriëntaties van de twee Hollandse onderzoeksscholen (de Amsterdamse School en het ics), in het bijzonder in het veld van de economische sociologie (Guillén 2002). Ook zijn vruchtbare vormen van interdisciplinariteit ontstaan, bijvoorbeeld tussen antropologie en sociologie als het gaat om vraagstukken van identiteit, religie en solidariteit. De recente studie van Aafke Komter, *Solidariteit en de gift* (2003), is een voorbeeld van het samengaan van antropologische en sociologische theorievorming. Het is ook een mooie illustratie van de these van Sassen dat oude vragen en klassieke theorieën – in dit geval over de gift – relevant zijn om hedendaagse vraagstukken van solidariteit te doorgronden.

Een derde observatie is dat in de Nederlandse sociologie niet de waan van alledag heerst (vgl. Ester et al. 2000). Er is sprake van een sterke oriëntatie op continuïteit en op permanente vragen die het vak sturen. Dat accent op hoofdvragen is wellicht één van de meest originele bijdragen geweest van de Hollandse handboeken in de sociologie en heeft er mede toe geleid dat veel modieuze, postmoderne culturele benaderingen geen voet aan de grond hebben gekregen in de Nederlandse sociologie. De recente verzuchting van Esping-Andersen (2000: 61) dat er vandaag de dag meer boeken verschijnen over seksuele identiteiten dan over macht en sociale klasse, en dat er meer gedebatteerd wordt over taal dan over het verrichten van goed empirisch onderzoek, gaat voor Nederland zeker niet op. We zouden hieraan wel kunnen toevoegen dat in de Nederlandse sociologiebeoefening vooral de eerste twee vragen centraal hebben gestaan; die naar sociale cohesie en coördinatie en naar sociale ongelijkheid. Ik denk dan in het bijzonder aan het omvangrijke werk van de stratificatiesociologie, de verzorgingsstaat- en figuratiesociologie en de ics-studies over samenwerking, netwerken en solidariteit. De twee andere hoofdvragen, naar effecten van modernisering, rationalisering en identiteitsvorming, hebben in de sociologie minder systematische aandacht gekregen.

Een vierde observatie is dat de theoretische en begripsmatige vernieuwing waarvoor wordt gepleit in de Nederlandse sociologie op ambachtelijke wijze ter hand wordt genomen. Nederland kent geen Bourdieu, Coleman, Giddens of Luhmann. Maar ver voor het pleidooi van Beck voor een kosmopolitische methodologie is in de Amsterdamse School het onderzoeksprogramma naar de transnationale samenleving gestart. En ver voor de hedendaagse oproepen tot begripsvernieuwing zijn bij het ics nauwgezette empirische studies gestart naar sociale netwerken, solidariteit en samenwerking. Ook zien we een sterke toename van het landenvergelijkende onderzoek. Ook binnen andere onderzoeksgroepen en sommige nwo-programma's is een aanzet te zien tot concep-

tuele vernieuwing en tot het empirisch onderzoeken van de gevolgen van maatschappelijke veranderingen voor traditionele instituties zoals de stad, de verzorgingsstaat, de familie, cultuur en religie.

Een vijfde waarneming heeft betrekking op methodische innovaties. In de voorbije jaren zijn het gezag en de exactheid van het klassieke vragenlijst-onderzoek – vooral door de hoge non-respons – in toenemende mate in twijfel getrokken: ‘74.6% of Sociology is Bunk,’ schreef *The Economist* ooit laatdunkend in een redactioneel commentaar (geciteerd in Flyvbjerg 2001: 1). Het lijkt mij niet gerechtvaardigd het survey-onderzoek af te schrijven, maar het is interessant te zien dat sociologen ook andere databronnen gaan gebruiken. Ook zien we de ontwikkeling van nieuwe geavanceerde kwantitatieve en kwalitatieve methoden en modellen van dataverzameling en -analyse, bijvoorbeeld vanuit de mathematische sociologie en vanuit de antropologische traditie van de etnografie. Wie hedendaagse trends op het spoor wil komen heeft een ruim en eigentijds arsenaal aan onderzoeksmethoden nodig. Mijn waarneming is echter wel dat de intellectuele mobiliteit tussen methoden momenteel beperkt is, mede door de achterhaalde stereotypen die nog steeds over en weer bestaan.

Deze vijf observaties zijn hier niet gemaakt om te zeggen dat de toekomst van de Nederlandse sociologie er geheel zonnig uit ziet. Naar mijn overtuiging doen Nederlandse sociologen er verstandig aan om nadrukkelijker dan nu het geval is zich te laten uitdagen door veranderende maatschappelijke verhoudingen. Het gaat er vooral om een sociologie te beoefenen ‘die ertoe doet’, die niet uitmondt in intellectuele sclerose en die weet te voorkomen dat de maatschappelijke legitimatie en relevantie van het eigen vakgebied wordt bedreigd (vgl. Flyvbjerg 2001).

Naar een sociologie die er toe doet

De metaforen van ‘eeuwige jeugd’ en ‘zombiecategorie’ benadrukken dat een vitale sociologie zich niet moet afwenden van de samenlevingen die zij bestudeert. Een sociologie die geen oog heeft voor maatschappelijke veranderingen en nieuwe probleemdefinities stagneert en raakt opgesloten in haar eigen theorieën en methoden. Zo’n sociologie beschouwt de sociale werkelijkheid slechts als een middel om oude vragen te beantwoorden en reeds lang bestaande theorieën te toetsen. Zij verzuimt tot theoretische innovatie te komen, doordat zij maatschappelijke veranderingen onvoldoende laat doordringen in haar gedachtegoed. Dat wil niet zeggen dat wetenschappelijke innovaties louter voortvloeien uit extern opgelegde vraagstellingen. Een simpele empiristische focus op maatschappelijke trends – met inbegrip van de ideologische waan van de dag – kan zo een bedreiging vormen voor cumulatie van kennis in de sociologie (Boudon 2002: 375, Horowitz 1993). Een ‘sociologie die er toe doet’ laat zich derhalve inspireren door wetenschapsinterne én wetenschap-

externe vragen en problemen. Naar mijn overtuiging zou de Nederlandse sociologie aan kwaliteit en betekenis winnen door de gevolgen van maatschappelijke veranderingen nadrukkelijker te laten doorwerken in haar theorie- en begripsvorming. Dat gebeurt nog onvoldoende. In klassenanalyses, bijvoorbeeld, is het niet ongebruikelijk om niet-werkenden buiten het onderzoek te laten omdat ze geen beroep en ‘dus’ geen klassenpositie hebben. Daarmee worden problemen van onderklassevorming simpelweg uit de sociologie weggedefinieerd. In het godsdienstsociologisch onderzoek is een vergelijkbaar probleem waarneembaar. De eenzijdige focus op religieuze neergang (leegloop van kerken) als indicator van secularisering, staat nieuwe inzichten op het terrein van religieuze verandering in de weg (Houtman 2004, vergelijk Houtman 2003). Deze twee voorbeelden illustreren dat een afgesloten begrippenapparaat sociologen ziende blind kan maken voor maatschappelijke veranderingen, waardoor wetenschappelijke vernieuwing uitblijft.

Hoe zou een inhoudelijke agenda van een ‘sociologie die ertoe doet’ er uit moeten zien? Als het gaat om relevante thema’s van onderzoek zou ik in de eerste plaats willen verwijzen naar de thema’s die in de KNAW-conferentie (29 april 2004) over de toekomst van de sociologie centraal stonden: (1) het thema van mondialisering en de afnemende betekenis van nationale staten; (2) het thema van coördinatie, cohesie en solidariteit (op verschillend schaalniveaus en in de tijd) en het tegendeel daarvan (geweld, terreur en deviantie); (3) het thema van oude en nieuwe ongelijkheden (tussen sociale groepen, regio’s en landen, maar ook ongelijkheden als gevolg van biomedische vindingen) en (4) het thema van individualisering, cultuur, identiteit en religie (rol van de familie, de positie van de islam, etc.) Over de relevantie van deze thema’s bestaat een grote internationale consensus.¹² Ik zou ook willen verwijzen naar het eindadvies van de Verkenningcommissie sociologie die een groot onderzoeksprogramma zal aanbevelen naar vraagstukken van individualisering en globalisering. Natuurlijk moet daarbij de vraag worden gesteld of beide begrippen inmiddels niet ook zijn uitgegroeid tot zombiecategorieën (een begrip als individualisering gaat immers al heel lang mee in de sociologie). Toch is dat naar mijn overtuiging niet het geval. Ze verwijzen naar maatschappelijke veranderingenprocessen die door mensen aan den lijve worden ervaren. Dat kan van een begrip als klasse veel minder makkelijk gezegd worden. Naast het criterium van daadwerkelijke ervaring, dat ontleend is van C. Wright Mills (2000, oorspr. 1959),¹³ kan ook worden vastgesteld dat het om typische ‘procesbegrippen’ gaat – in de Eliaasaanse betekenis ervan – die zich niet makkelijk laten ‘bevroren’ of reïficeren (vgl. Mennell en Goudsblom 1998: 37-38).

Een onderzoeksprogramma naar individualisering en globalisering stelt ook hoge eisen aan de data-infrastructuur en aan de ontwikkeling van eigentijdse methoden van onderzoek. Individualisering en globalisering stellen immers de natiestaat als basiseenheid van onderzoek nadrukkelijk ter discussie.¹⁴ Comparatief onderzoek zal in belang toenemen, alsmede onderzoek bin-

nen specifieke centra van macht (*global cities*, regio's, supra- en transnationale instellingen). Dat geldt ook voor onderzoek naar grensoverschrijdende activiteiten, bindingen en netwerken van individuen en organisaties (*multi-sided research*). Dat impliceert in toenemende mate het doen van onderzoek in verschillende landen en ook buiten Nederland. Ook ontwikkelingen in niet-westerse landen en de gevolgen daarvan voor westerse landen zullen meer centraal komen te staan in de sociologie.

Een 'sociologie die ertoe doet' roept, ten slotte, ook de vraag op naar de relatie tussen sociologie en praktijk, en naar de verhouding tussen de academische sociologiebeoefening en het meer beleidsgerichte onderzoek. De door Erikson (1997) gemaakte driedeling tussen de empirisch-analytische sociologiebeoefening, de interpretatieve sociologiebeoefening en de op beleid en maatschappij gerichte sociologiebeoefening is ook van toepassing op de Nederlandse sociologie. Deze praktijken van sociologiebeoefening worden echter te vaak los van elkaar beoefend. Dat is te betreuren. Goldthorpe (2004: 101) heeft recentelijk een pleidooi gehouden voor samenwerking tussen de empirisch-analytische sociologie en de meer beschrijvende beleidssociologie.¹⁵ Hij wijst erop dat nieuwe fenomenen vaak als eerste worden waargenomen door meer beschrijvende studies die vaak *buiten* de universiteit worden verricht. Voor Nederland kan men denken aan het werk van het Sociaal Cultureel Panbureau of de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Deze instituten leveren een noodzakelijke exogene input op voor nieuwe vragen voor de academische sociologie. Deze exogene input is niet alleen belangrijk voor *wetenschappelijke vernieuwing*, maar ook voor *de maatschappelijke betekenis* van de sociologie. Goldthorpe geeft daarvan een aantal voorbeelden op het terrein van de onderwijssociologie en stelt zich op het standpunt dat sociologen bereid moeten zijn om hun handen vuil te maken en niet te blijven steken in 'sociologisch dandyisme':

(...) a preoccupation with models, whether statistical or theoretical, on account more of their intrinsic elegance, refinement and subtlety than of what can be shown to follow from their sociological use that is of major substantive relevance, whether from the standpoint of pure or applied interests (Goldthorpe 2004: 101).

Door een open oog voor nieuwe ontwikkelingen en door het verrichten van meer toegepast onderzoek kan sociologische dandyisme worden voorkomen en wordt de maatschappelijke bruikbaarheid van de sociologie vergroot. Een radicaler verwoording van dit standpunt vinden we bij Flyvbjerg in *Making Social Science Matter* (2001). Daarin stelt hij dat sociologen zich niet alleen moeten bezighouden met het vergroten van het zelfbegrip van mensen en van gemeenschappen waarin zij leven, zij moeten ook durven zeggen 'waar het naartoe moet'.¹⁶ Dit maatschappijkritische element is altijd een belangrijk element geweest van de sociologie. Denk aan de klassieken, maar ook aan

moderne grootmeesters die normatieve antwoorden geven op de vragen die voortvloeien uit hun wetenschappelijke analyses.

Tot slot. Een 'sociologie die er toe doet' voorkomt dat haar beoefenaren uitgroeien tot 'zombies' of 'dandies'. Zij staat open voor maatschappelijke veranderingen en is niet bang om een bijdrage te leveren aan beleidsvorming. Zij durft ook maatschappelijke alternatieven te schetsen voor ongelijke, onrechtvaardige of ondoelmatige maatschappelijke praktijken. Zo'n sociologie is naar mijn mening ook beter in staat om op een zelfbewuste manier te reageren op terechte en onterechte kritiek op het eigen vakgebied. Nu is het vaak oververdoend stil als sociologen worden bekritiseerd om hun inzichten. Maar een 'sociologie die er toe doet' bezit bovenal een eeuwige jeugd. Een mooier toekomstbeeld is haast niet denkbaar voor de Nederlandse sociologie.

Noten

1 Dit is de bijgewerkte tekst van mijn lezing voor de KNAW-conferentie over de toekomst van de sociologie, april 2004. De standpunten die ik hier verkondig zijn van mijzelf, niet van de Verkenningcommissie Sociologie. Ik dank met name Dick Houtman voor zijn scherpzinnig commentaar en veelheid aan suggesties voor verbetering.

2 Goldthorpe (2004: 102) citeert in dit verband Cole (1994) die heeft geschreven dat sociologen in hun pogingen om maatschappelijke verschijnselen te verklaren bezig zijn met het schieten op een bewegend doel. En daaraan voegt Cole toe: een doel dat heel vaak is veranderd of verdwenen voordat de kogel arriveert.

3 Deze driedeling is ontleend aan Kai Erikson (ed.) (1997) *Sociological Visions*, Boston/Oxford: Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, Inc. Deze driedeling is geïnspireerd op die van Neil J. Smelser. Hij maakt een onderscheid tussen een wetenschappelijk georiënteerde sociologie, een humanistisch georiënteerde sociologie en een artistiek georiënteerde sociologie. Zie Smelser (1997) *Problematics of Sociology: The Georg Simmel Lectures*, 1995, Berkeley: University of California Press.

4 Boudon (2002: 371-378) hanteert een iets andere indeling. Hij maakt onderscheid tussen *cameral of informative sociology* die data en analyses presenteert voor beleidsvorming, *critical sociology* die zich richt op maatschappelijke problemen en voorstellen doet voor remedie, *expressive sociology* die maatschappelijke fenomenen op een aansprekende manier weet te benoemen en *cognitive sociology* gericht op de verklaring van maatschappelijke raadsels. Zie ook John H. Goldthorpe (2004) 'Sociology as Social Science and Cameral Sociology: Some Further Thoughts'. In: *European Sociological Review* 20 (2) 97-106. Boudon en Goldthorpe benadrukken met name de betekenis van de cognitieve sociologie en die van de *cameral sociology*.

5 Zie met name Wout Ultee, Wil Arts, Henk Flap (2003, derde herziene druk) *Sociologie: Vragen, uitspraken, bevindingen*, Groningen: Wolters-Noordhoff; Nico Wilterdink en Bart van Heerikhuizen (red.) (1999, vierde herziene druk) *Samenlevingen: Een verkenning van het terrein van de sociologie*, Groningen: Wolters-Noordhoff, en Jacques van Hoof en Joris van Ruysseveldt (red.) (1998, tweede herziene druk) *Sociologie en de moderne samenleving: Maatschappelijke veranderingen van de industriële omwenteling tot in de 21ste eeuw*, Boom: Amsterdam.

6 Esping-Andersen (2000: 64) schrijft: '(...) we routinely treat our most fundamental concepts – be it bureaucracy, the family, or social class – as if their meaning and content were frozen in time and space.' Hij voegt daar aan toe (2000: 76, note 10): 'Much of current quan-

titative Sociology is inexcusable guilty of mindless ahistoricism. Our journals are packed with studies that “control” for the standard package of variables like “bureaucracy”, “state autonomy”, “class struggle”, or “social democracy”, apparently assuming that the historical form of these is historically fixed and amenable of being measured today the same as always’.

7 Collins (1999: 28) zegt het zo: ‘I have not yet made a stronger point: that the European tradition of sociology that comprises our own network of ancestors positively offers the best way to analyse the society coming over the horizon. We need not wash away all thinkers before 1950 and start afresh’.

8 In de bundel van Nicholas Gane *The Future of Social Theory* (2004) formuleert Beck (2004: 147) het als volgt: ‘To be more systematic: the point of the cosmopolitan perspective is not to construct a false opposition between the national and the transnational. We need to reconceptualize the transnational as integral to the very definition of the national. It is changing the national or local from within’.

9 Dit is een parafrase op wat Paul DiMaggio (2001: 212) heeft opgemerkt over de literatuur over organisaties: ‘Today, the network is the central trope of organizational change, just as the assembly line was at the beginning of the twentieth century’.

10 Zie ook Frank van Tubergen (2004) *Grenzen en traagheid: De toekomst van de Nederlandse sociologie ligt elders. Sociologische Gids* 51, 545-555.

11 John Urry (2000: 210) schrijft: ‘(...) innovation does not principally result from those scholars who are firmly entrenched within disciplines, nor from those practising rather general “interdisciplinary studies”. Rather, innovation results from academic mobility across disciplinary borders (...)’.

12 Zie onder andere: Luigi Tomasi (ed.) (2001) *New Horizons in Sociological Theory*. Ashgate: Aldershot; en ook Janet L. Abu-Lughod (ed.) (1999).

13 In de beroemde formulering van C. Wright Mills (2000: 6): ‘The sociological imagination enables us to grasp history and biography and the relations between the two within society’.

14 Zie bijvoorbeeld Neil J. Smelser (1997) *Problematics of Sociology: The Georg Simmel Lectures, 1995*. Berkeley: University of California Press. En ook Andreas Wimmer en Nina Glick Schiller (2003). *Methodological Nationalism, the Social Sciences and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology. The International Migration Review* 37 (3) 576-609.

15 Vergelijkbare aansporingen tot samenwerking kunnen mijns inziens worden gemaakt over de empirisch-analytische sociologie en de meer interpretatieve sociologie. Goldthorpe (2004) is over dit perspectief van sociologiebeoefening, in navolging van Boudon (2002), erg kritisch. Ik deel die kritiek niet.

16 Van Doorn (2000: 41) formuleert het zo: ‘De sociale wetenschappen hebben de taak ook voor het heden en de toekomst nieuwe ideeën, interpretaties en beelden te produceren. *L’imagination au pouvoir* is hun blijvende opdracht. Dat ze op die manier veel complexiteit vereenvoudigen, is eerder een zegen dan een zonde: ze maken dusdoende de maatschappelijke werkelijkheid draaglijk.’

Literatuur

- Abu-Lughod, Janet L. (red.) (1999) *Sociology for the Twenty-First Century*. Chicago/Londen: University of Chicago Press.
- Bauman, Zygmunt (1990) *Thinking Sociologically*. Oxford: Basil Blackwell.
- Beck, U. (2000) The Cosmopolitan Perspective: Sociology of the Second Age of Modernity. *British Journal of Sociology* 51 (1) 79-105.
- Beck, U. (2001) The Cosmopolitan Society and its Enemies. In: Luigi Tomasi (red.) *New Horizons in Sociological Theory and Research*. Aldershot: Ashgate, 181-201.

- Beck, Ulrich (2004) The Cosmopolitan Turn. In: Gane, Nicholas, *The Future of Social Theory*. Londen: Continuum, 143-166.
- Boudon, R. (2002) Sociology that Really Matters. *European Sociological Review* 18 (3) 371-378.
- Bourdieu, Pierre (1998) *Practical Reason*. Cambridge: Polity Press.
- Cole, S. (1994) Why Sociology Doesn't Make Progress Like the Natural Sciences. *Sociological Forum* 9, 133-154.
- Collins, Randall (1994) *Four Sociological Traditions*. New York: Oxford University Press.
- Collins, Randall (1999) The European Sociological Tradition and Twenty-First-Century World Sociology. In: Janet Abu-Lughod (red.) *Sociology for the Twenty-first Century*. Chicago/Londen: University of Chicago Press, 26-42.
- Dahrendorf, R. (1995) *Whither Social Sciences?* The 6th Economic and Social Research Council Annual Lecture, Economic and Social Research Council, Swindon.
- Dicke, Matthijs (2003) *40 jaar FSW: De Rotterdamse formule in de praktijk*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- DiMaggio, Paul (2001) Conclusion: The Futures of Business Organization and Paradoxes of Change. In: Paul DiMaggio (red.) *The Twenty-First-Century Firm: Changing Economic Organization in International Perspective*. Princeton: Princeton University Press, 210-243.
- Doorn, J.A.A. van (2000) Sociale wetenschappen en de weerbarstige werkelijkheid. In: Percy B. Lehning, *De beleidsagenda 2000: Strijdpunten op het breukvlak van twee eeuwen*. Bussum: Coutinho, 24-41.
- El, Carla van (2002) *Figuraties en verklaringen: Stijlgebonden schoolvorming in de Nederlandse sociologie na 1968*. Amsterdam: Aksant.
- Engbersen, Godfried (1991) Het Jan Blokker-syndroom van de Nederlandse sociologie: Sociologische verbeelding in het fin de siècle van de twintigste eeuw. *Sociodrome* 3, 2-5.
- Engbersen, Godfried (2002) *De alchemie van de samenleving*. Amsterdam: Boom.
- Erikson, Kai (red.) (1997) *Sociological Visions*. Boston/Oxford: Lanham, Rowman & Littlefield Publishers.
- Esping-Andersen, G. (2000) Two Societies, One Sociology and No Theory. *British Journal of Sociology* 51 (1) 59 (19).
- Ester, Peter et al. (2000) *De waan van de dag: Sociale wetenschappen en de publieke zaak*. Amsterdam: SISWO.
- Flyvbjerg, Bent (2001) *Making Social Science Matter*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gabriëls, René (2001) *Intellectuel en Nederland: Publieke controversen over kernenergie, armoede en Rushdie*. Amsterdam: Boom.
- Gane, Nicholas (2004) *The Future of Social Theory*. Londen: Continuum.
- Gitlin, Todd (2000) Afterword. In: C. Wright Mills, *The Sociological Imagination (Fortieth Anniversary Edition)*. New York: Oxford University Press, 229-242.
- Giddens, Anthony (1996) *In Defence of Sociology: Essays, Interpretations and Rejoinders*. Cambridge: Polity Press.
- Goldthorpe, John H. (2004) Sociology as Social Science and Cameral Sociology: Some Further Thoughts. *European Sociological Review* 20 (2) 97-105.
- Guillén, Mauro et al. (red.) (2002) *The New Economic Sociology: Developments in an Emerging Field*. New York: Russel Sage Foundation.
- Haan, Jos de (1994) *Research Groups in Dutch Sociology*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Hoof, Jacques van en Joris van Ruysseveldt (red.) (1998) *Sociologie en de moderne samenleving: Maatschappelijke veranderingen van de industriële omwenteling tot in de 21ste eeuw* (tweede herziene druk). Amsterdam: Boom.
- Hooghe, Marc (2004) De sociologische verbeelding en de Citation Index. *Sociologische Gids* 51 (4) 51-523.
- Horowitz, Irving Louis (1993) *The Decomposition of Sociology*. New York/Oxford: Oxford University Press.

- Houtman, Dick (2003) De onttovering van de wereld en de crisis van de sociologie: Hoe de sociologen van God's schoot zijn getuimeld. In: Dick Houtman, Bram Steijn en John van Male (red.) *Cultuur telt: Sociologische opstellen voor Leo d'Anjou*. Maastricht: Shaker, 35-57.
- Houtman, Dick (2004) *Op de ruïnes van de traditie: Individualisering, culturele verandering en de toekomst van de sociologie*. Paper gepresenteerd op de KNAW-conferentie 'De toekomst van de sociologie', Amsterdam, 19 april 2004.
- Komter, Aafke (2003) *Solidariteit en de gift*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Komter, Aafke (2004) *Prangende kwesties*. Paper gepresenteerd op de KNAW-conferentie 'De toekomst van de sociologie', Amsterdam, 19 april 2004.
- Laeyendecker, L. (1986) Succes als bedreiging: De paradoxale situatie van de sociologie. *Mens en Maatschappij* 61 (3) 228-250.
- Mennell, Stephen en Johan Goudsblom (1998) Introduction. In: Norbert Elias, *On Civilization, Power, and Knowledge*. Edited and with an introduction by Stephen Mennell and Johan Goudsblom, Chicago/Londen: University of Chicago Press, 1-45.
- Mills, C. Wright (2000, oorspr. 1959) *The Sociological Imagination (Fortieth Anniversary Edition)*. New York: Oxford University Press.
- Sassen, S. (2000) New Frontiers Facing Urban Sociology at the Millennium. *The British Journal of Sociology* 51 (1) 143-59.
- Shinkel, Willem (2004) *Wat zijn de nieuwe regels van de sociologie?* Paper gepresenteerd op de Jong Talent Workshop, KNAW-commissie Toekomstverkenning Sociologie, Amsterdam, 18 maart 2004.
- Smelser, Neil J. (1997) *Problematics of Sociology: The Georg Simmel Lectures, 1995*. Berkeley: University of California Press.
- Snel, Erik (1996) *De vertaling van wetenschap*. Utrecht: Uitgeverij SWP.
- Sommers, Martin (2002) Makelaars in minderheden: O wee wie een afwijkende mening heeft. *De Volkskrant*, 28 december.
- Swaan, A. de (1985) Kleine sociologie van de sociologie. *Kennis en Methode* 9, 90-104.
- Tomasi, Luigi (red.) (2001) *New Horizons in Sociological Theory*. Ashgate: Aldershot.
- Tubergen, Frank van (2004) Grenzen en traagheid: De toekomst van de Nederlandse sociologie ligt elders. *Sociologische Gids* 51 (4) 545-552.
- Ultee, Wout, Wil Arts en Henk Flap (2003) *Sociologie: Vragen, uitspraken, bevindingen* (derde herziene druk). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Urry, John (2000) *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. Londen: Routledge.
- Visser, Jelle en Anton Hemerijck (1997) *A Dutch Miracle: Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Weber, Max (1988) *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Wilterdink, Nico en Bart van Heerikhuizen (1999) *Samenlevingen: Een verkenning van het terrein van de sociologie* (vierde herziene druk). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Wimmer, Andreas en Nina Glick Schiller (2003) Methodological Nationalism, the Social Sciences and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology. *The International Migration Review* 37 (3) 576-609.
- Wrong, Dennis H. (1990) The Influence of Sociological Ideas on American Culture. In: Herbert J. Gans (red.) *Sociology in America*. Newbury Park: Sage, 19-30.